

Katarzyna OSTASZEWSKA

Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Warszawa, Polska
e-mail; kostasze@uw.edu.pl

GRANICA KRAJOBRAZU NATURALNEGO I KULTUROWEGO W MIEŚCIE NA PRZYKŁADZIE SKARPY MOKOTOWSKIEJ W WARSZAWIE

*THE BOUNDARY OF NATURAL AND CULTURAL LANDSCAPE
IN THE CITY – THE CASE STUDY OF MOKOTÓW SCARP IN WARSAW*

Słowa kluczowe: granice krajobrazowe, rozwój krajobrazu, zmiany zagospodarowania, Warszawa
Key words: boundaries in the landscape, landscape evolution, changes of management, Warsaw

Streszczenie

W pracy dokonano analizy stabilności i związku granicy krajobrazu kulturowego i naturalnego w mieście. Terenem badań była Skarpa Mokotowska w Warszawie. Skarpa stanowi bardzo wyraźną granicę krajobrazów naturalnych, zaliczonych do dwóch klas: krajobrazu nizin i krajobrazu dolin i obniżeń. Ze względu na różnice w sposobie wykształcenia komponentów, krajobrazy te odznaczają się zróżnicowanym potencjałem naturalnym (przydatnością dla rolnictwa, budownictwa, warunkami zdrowotnymi). Analizą objęto okres ok. 700 lat użytkowania terenu – od okresu wiejskiego po pełną urbanizację. Zmiany granic krajobrazu kulturowego nie przebiegały jednokierunkowo. Były uzależnione od warunków naturalnych, sytuacji ekonomicznej, społecznej i politycznej.

Abstract

The stability of the cultural landscape boundary and its relation to the natural landscape boundary is analysed in this paper. The study area was Mokotów Scarp in Warsaw. The scarp forms a sharp boundary between natural landscapes of two classes: lowland landscape and valley landscape. Differences in the characteristic features between lowland landscape and valley landscape are reflected in their natural potential (usefulness for agriculture and building, health properties). The analysis covers the historical period of ca. 700 years – from agricultural to urban landscape. It shows, that the changes of cultural landscape boundaries were not one-way. They depended on natural conditions and on economic, social and political situation.

WPROWADZENIE

Krajobraz naturalny jest jednym z podstawowych pojęć geografii fizycznej i ekologii krajobrazu. Oznacza system powiązanych komponentów przyrody, do których zalicza się składowe abiotyczne (podłoże wraz z urzeźbieniem, przyziemną warstwę atmosfery oraz wodę), biotyczne (świat żywy) oraz gleby, stanowiące pomost pomiędzy przyrodą ożywioną i nieożywioną (por. Ostaszewska, 2005). Zazwyczaj przyjmuje się, że krajobrazy naturalne, wyróżnione na podstawie zestawu cech przyrodniczych, mogą być delimitowane zarówno na terenach poddanych słabej, jak i silnej presji antropogenicznej (por. Richling, 2009a).

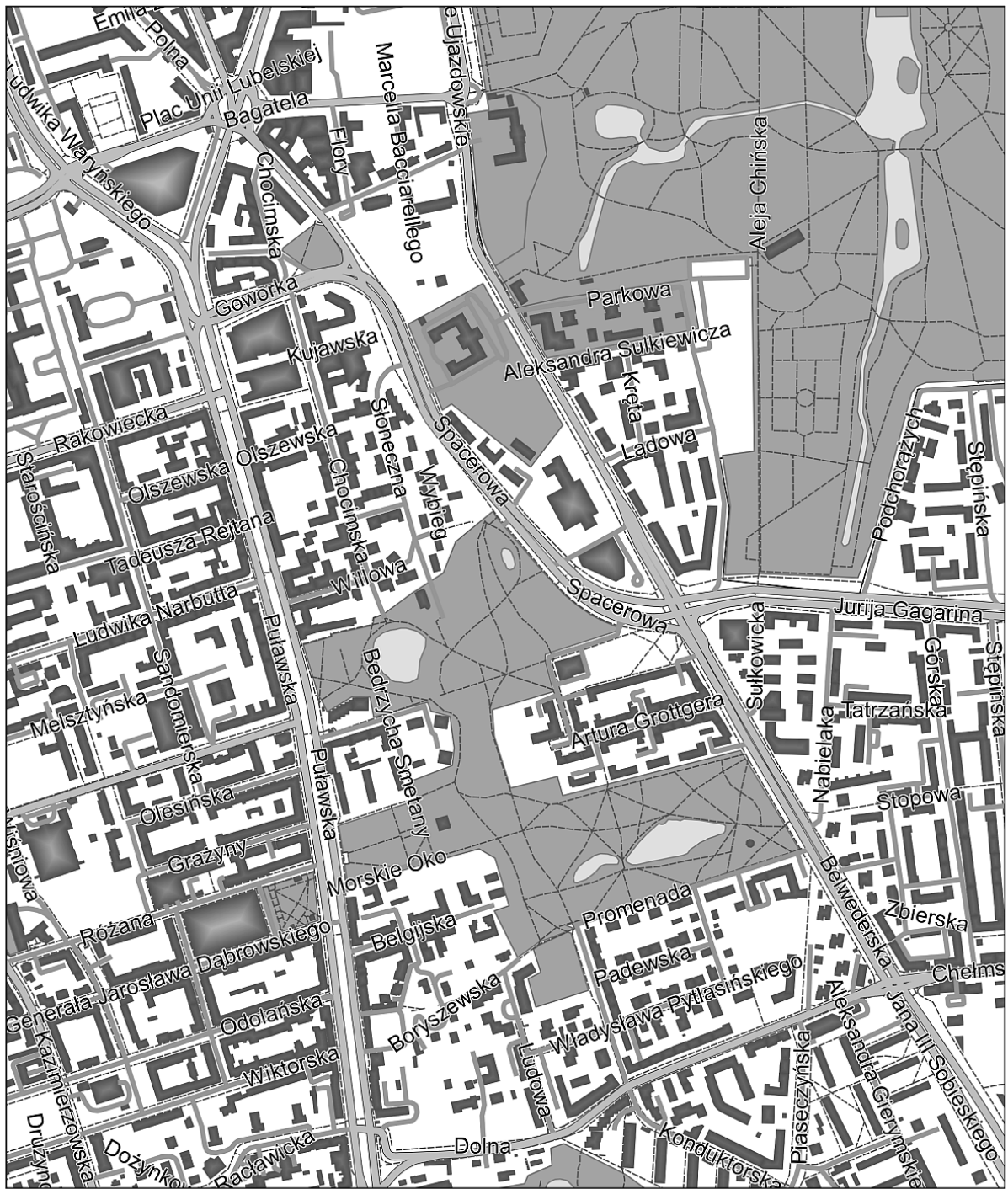
Krajobraz kulturowy jest terminem bardziej wieloznacznym. W geografii fizycznej początkowo był przeciwstawiany krajobrazowi naturalnemu i rozumiany jako wytwór człowieka. Obecnie krajobraz kulturowy rozumie się znacznie szerzej – jako system, w którym twory człowieka ujmowane są razem ze swym naturalnym otoczeniem (Richling, 2009a). Plit (2006) definiuje go jako obszar ukształtowany w wyniku gospodarowania człowieka w środowisku.

Granice w krajobrazie kulturowym mogą być pochodną granic krajobrazu naturalnego lub wynikiem podziału przestrzeni powstałego w układzie społecznym (Wojciechowski, 2006). W pierwszym przypadku różnice w sposobie wykształcenia komponentów środowiska przyrodniczego są przyczyną zróżnicowania zagospodarowania terenu. W drugim o powstaniu granicy decydują względy własnościowe, podziały administracyjne, kulturowe i in.

Celem niniejszej pracy jest ocena wyrazistości, stabilności oraz związku granic krajobrazu naturalnego i kulturowego w mieście. Terenem badań była Skarpa Warszawska na odcinku staromokotowskim, czyli na północ od ulicy Dolnej (ryc. 1). Teren ten wybrano ze względu na jego znaczny, w warunkach warszawskich, autentyzm (oryginalna zabudowa, układ ulic i in.). W pracy wykorzystano materiały źródłowe oraz własne obserwacje autorki, nagromadzone przez ponad pół wieku.

KRAJOBRAZY NATURALNE SKARPY I OKOLIC

Skarpa Mokotowska wyznacza granicę dwóch jednostek krajobrazowych najwyższej rangi taksonomicznej, czyli klas krajobrazu naturalnego (por. Richling, 2009b). Są to: klasa krajobrazów nizin (rodzaj krajobrazów peryglacialnych) oraz klasa krajobrazów dolin i obniżeń (rodzaj krajobrazów tarasów nadzalewowych oraz rodzaj krajobrazów zalewanych den dolinnych). Różnice w sposobie wykształcenia komponentów krajobrazu w obrębie każdej z klas (tab. 1) są na tyle istotne, że determinują istnienie między nimi granicy, identyfikowanej i kartowanej niezależnie od skali badań, tzn. przedstawianej zarówno na mapach szczegółowych, jak i przeglądowych.

Legenda

— główne ulice (main streets)	■ zabudowa (buildings)
- - - ulice lokalne (local streets)	■ wody (water bodies)
⋯ ciągi piesze (footways)	■ tereny zieleni (green areas)

0 150 300 450 m

Źródło: OpenStreetMap.org
© autorzy OpenStreetMap

Ryc. 1. Teren badań.

Fig. 1. Study area.

Źródło/Source: OpenStreetMap.org.

Tab. 1. Różnice w sposobie wykształcenia komponentów krajobrazu naturalnego między klasą krajobrazów nizin a klasą krajobrazów dolin i obniżen w okolicy Skarpy Mokotowskiej
Tab. 1. Differences in the characteristic features between lowland landscapes and valley landscapes in the vicinity of Mokotów Scarp

Rodzaj komponentu <i>Type</i>	Klasa krajobrazu naturalnego <i>The class of natural landscape</i>	
	Niziny <i>Lowlands</i>	Doliny i obniżenia <i>Valleys and lower</i>
Podłoże	Osady polodowcowe, głównie glina zwałowa, domieszka materiału antropogenicznego	Piaski, pyły i ropy rzeczne, torfy, deluwia, domieszka materiału antropogenicznego
Pochodzenie rzeźby	Wysoczyzna polodowcowa	Tarasy rzeczne
Wody	Głęboko, brak obiektów hydrograficznych, teren niezagrożony powodzią	Płytcko, występują stawy, podmokłości, teren zagrożony powodzią
Warunki topoklimatyczne	Korzystne, teren dobrze przewietrzany	Niekorzystne, teren wilgotny, chłodny, słabo przewietrzany
Gleby	Płowe, brunatne, o przemywnym reżimie wodnym	Czarne ziemie, mady, organiczne, o reżimie wodnym podsiąkowym, zalewowym, rzadziej przemywnym
Roślinność naturalna	Grądy wysokie	Grądy niskie, łągi, olsy

Na wielu odcinkach doliny Wisły granica między klasami krajobrazu nizin oraz dolin i obniżen jest maskowana, np. obecnością wydm. W przypadku Skarpy Mokotowskiej, podobnie jak na innych odcinkach Skarpy Warszawskiej, granica obu klas krajobrazu ma charakter linii, której przebieg łatwo prześledzić w terenie i na mapach. Jest wyrazista i jednoznaczna.

W szczegółowych badaniach dynamiki krajobrazu naturalnego, prowadzonych w wielkiej skali, skarpe można wyodrębnić jako osobny typ jednostki krajobrazowej (geokompleks) niskiej rangi taksonomicznej. W katenie krajobrazowej, poprowadzonej od wysoczyzny peryglacialnej ku dolinie Wisły, skarpa pełni rolę jednostki tranzytowej, o znacznej dynamice migracji mechanicznej (spływ wody po powierzchni, erozja, osuwiska) oraz hydrochemicznej (wysięki i źródła podskarpowe). Krajobrazy leżące powyżej skarpy pełnią rolę jednostek autonomicznych (eluwialnych), natomiast krajobrazy pod skarpą – jednostek akumulacyjnych (podporządkowanych). Zasięg bezpośredniego oddziaływania wysoczyzny i skarpy na krajobrazy dolinne

nie jest jednak duży. Ogranicza się do podskarpia, na którym osadziły się deluwia i występowały wysięki wody. Dalej w kierunku Wisły na cechy krajobrazu naturalnego (m.in. na rodzaj podłoża, stosunki wodne, roślinność) coraz większy wpływ wywiera położenie w dolinie wielkiej rzeki, w zasięgu powodzi. Ta część krajobrazu ma charakter trans-superakwalny.

Potencjał użytkowy skarpy jako jednostki tranzytowej jest niski. Decydują o tym: znaczne nachylenie terenu (na badanym obszarze od 10 do ok. 30°), zagrożenie erozją i osuwiskami (zwłaszcza na obszarach o płytkim zaleganiu stropu iłów pliocen-skich), ekspozycja na wschód (zimna). Cechy te sprawiły, że skarpa nie ma wysokich walorów rolniczych ani budowlanych. O trudnościach w jej zabudowie, nie tylko na odcinku mokotowskim, przypominają liczne zdarzenia, związane z osuwaniem gruntu, m.in. podczas budowy trasy W-Z, stadionu Warszawianka, Centrum Finansowego Puławska i inne.

Rozdzielone skarpą jednostki - wysoczyzna polodowcowa (krajobraz klasy nizin) oraz krajobrazy dolinne – mają wysoki potencjał rolniczy. Większe urozmaicenie warunków produkcji rolnej wykazuje krajobraz doliny Wisły. Występują tam gleby należące do kompleksów użytków zielonych, zbożowo-pastewnych i zbożowych. Jako tereny budowlane bardziej przydatne są natomiast krajobrazy wysoczyzny. Decydują o tym następujące cechy: znaczna głębokość do zwierciadła wód gruntowych, z reguły nośne grunty, korzystne warunki topoklimatyczne.

Wznosząca się 10-18 m ponad poziom doliny, wyrazista, o zróżnicowanym nachyleniu, pocięta dolinami i wąwozami, Skarpa Mokotowska jest bardzo malowniczym elementem krajobrazu naturalnego (fot. 1). Wyróżnia się z otoczenia, a ponadto oddziela krajobrazy o kontrastowych cechach przyrodniczych. W przeszłości różnice te były bardziej widoczne, o czym zaświadcza m.in. obrazy Bernarda Belotta (Canalotta) „Widok łąk wilanowskich”, „Okolice Łazienek w kierunku Mokotowa” i in.

DZIEJE KRAJOBRAZU KULTUROWEGO SKARPY I OKOLIC

W średniowieczu Skarpa Mokotowska wyznaczała granicę dwóch podwarszawskich wsi. Na wysoczyźnie znajdowało się Mokotowo, pod skarpą Sielce (Siedlce). Po przyłączeniu Mazowsza do Korony Polskiej Mokotowem władali przedstawiciele patrycjatu warszawskiego, m.in. kupiec Jerzy Burbach, burmistrz Jerzy Baryczka. Sielce od XV w. należały do dziekana kapituły kolegiackiej św. Jana. Poza folwarkami, w obu wsiach istniały gospodarstwa chłopskie opłacające czynsz (Świątek 2006).

Krajobraz wiejski przetrwał na badanym terenie przez kolejne stulecia, mimo znacznych zniszczeń podczas potopu szwedzkiego i późniejszych starć zbrojnych. W latach 70. XVIII w. jego rozwój utrudniła budowa wału obronnego wokół Warszawy (Dzieje..., 1969). W tym samym czasie fragmenty wysoczyzny, skarpe oraz fragmenty doliny aż po dzisiejszą ulicę Belwederską nabyła księżna Izabela z Czartoryskich Lubomirska. Pozostawiwszy część majątku do użytkowania rolniczego, resztę przeznaczyła na rezydencję. Ukończony w 1775 r. pałacyk (fot. 1), po późniejszych przebudowach i zmianach właścicieli, znany jest obecnie jako Pałac Szustra (ul. Morskie

Oko 2). Od strony ulicy Puławskiej otaczający go park zamykają Domek Flamandzki (Mauretański) i Gołębnik (1776-79). Inne pawilony ówczesnego parku nie zachowały się do naszych czasów. Nie zachowała się także utworzona wówczas sieć wodna podskarpia i okolic. Wykorzystując źródła u podnóża skarpy, stawy i naturalne podmokłości, ogrodnik króla Stanisława Augusta, Jan Christian Szuch, zaprojektował sieć kanałów, łączących dwie wspaniałe rezydencje – królewską w Łazienkach i dolną część pięknego „ogrodu w Mokotowie” marszałkowej Lubomirskiej. Krajobraz ówczesnych Sielc i Mokotowa uwieczniono na licznych obrazach (m.in. Canaletto i Zygmunt Vogel) i w wierszach (Świątek, 2006).

Fot. 1. Pałac Szustra w parku Morskie Oko zimą.
Photo 1. Szuster's Palais in the parc Morskie Oko in winter.

Uroda krajobrazu, rozległość widoków, czyste powietrze i podskarpowe źródła sprzyjały nowej formie użytkowania terenu jako letniska. Funkcję tę krajobraz pełnił od lat 40. XIX w. Początkowo letniska znajdowały się w Wierzbnie, na południe od opisywanego terenu. Po nabyciu pałacyku w Mokotowie przez Franciszka Karola Szustra, znanego litografa warszawskiego (1845 r.), funkcję tę przewidziano także dla badanego obszaru. Nowy właściciel polecił osuszenie gruntu poniżej skarpy i budowę nowych pawilonów ogrodowych. Inną część posiadłości wydzierżawił pod budowę cegielni, jeszcze inną pod użytkowanie rolno-ogrodnicze (Świątek, 2006).

W tym samym czasie w Mokotowie i Sielcach zaczęły powstawać zakłady przemysłowe. W ostatnim dwudziestolecu XIX w. funkcja przemysłowa coraz wyraźniej zastępowała rolniczą. Powstała nowa sieć komunikacyjna. Zbudowano remizę

tramwajów konnych (od 1908 r. – elektrycznych), linię kolejki z Mokotowa do Wilanowa oraz z Mokotowa do Grójca i Góry Kalwarii. Ułatwienie transportu materiałów z okolicznych cegielni ożywiło ruch budowlany. Pierwszą kamienicę zbudowano na rogu Puławskiej i Rakowieckiej (Dzieje..., 1969).

W 1916 r. Mokotów, Sielce i tereny sąsiednie zostały włączone do Warszawy. Od roku 1918 krajobraz ulegał coraz szybszym zmianom – w latach 20. XX w. rozbudowano sieć wodociągową, kanalizacyjną, gazową, parcelowano ziemię pod zabudowę, rozpoczynano kolejne inwestycje budowlane. Intensywne przemiany objęły przede wszystkim górną, mokotowską część omawianego terenu. Do wybuchu II wojny światowej zabudowano ulicę Puławską i jej przecznice. Na Puławskiej powstały wysokie, pięciopiętrowe budynki o charakterystycznych, zaokrąglonych narożnikach. Mieściły przestronne, jasne mieszkania, w których zamieszkali przedstawiciele zamożniejszej inteligencji. Kamienice te, o eleganckich proporcjach, poziomych pasach okien, lekkich, częściowo niezabudowanych parterach i płaskich dachach reprezentują styl funkcjonalizmu (Majewski, 2005). Ich najpiękniejszym przykładem jest kamienica Wedla na rogu Puławskiej i Madalińskiego.

Zwarty układ domów ulicy Puławskiej uzupełniły ciasno zabudowane przecznice, na których wzniesiono budynki mniej okazałe, otoczone zielonymi podwórzami, np. na ul. Szustra (dziś: Dąbrowskiego) i Różanej. W pobliżu skarpy powstały domy lżejsze, jednorodzinne lub niewielkie kamieniczki, często otoczone ogrodami. Przykładem są wille na Chocimskiej i Corazziego (dziś: Morskie Oko) i kamieniczki o charakterystycznym, schodkowym kształcie, dostosowanym do nachylenia skarpy na ul. Belgijskiej. Często spotykanym elementem wystroju fasad domów z lat 30. były metalowe obejmy, ułatwiające mieszkańcom montaż skrzynek na kwiaty.

Plan „Warszawa przedwojenna” (2004) ukazuje ówczesny i zaplanowany stan zabudowy tej części dzielnicy. Wskazuje, że północna część Parku Morskie Oko oraz znaczna część skarpy miały być zabudowane. Przewidywano, że zabudowa obejmie obszar wzdłuż ulicy Słonecznej, przedłużonej aż do Promenady. Nowo wytyczona Słoneczna, Promenada i Grottgera wyznaczały granice niewielkiego parku. Mały, zielony skwer zaplanowano także w miejscu stawu Morskie Oko. Realizację tych planów przerwał wybuch wojny.

Nowoczesny układ urbanistyczny Mokotowa objął jedynie małe fragmenty Sielc. W pobliżu skarpy wybudowano zespół domów mieszkalnych kolonii Grottgera, na końcowym odcinku Podchorążych i Bończy (obecnie włączone do ul. Gagarina) powstały nowoczesne kamienice, zaś małe uliczki zaczęto zabudowywać niewielkimi, kilkurodzinnymi domami na dużych posesjach, (np. ul. Nabelaka, Promenada). Wzdłuż Belwederskiej powstały wille (m.in. gen. Sikorskiego). Znaczna część terenu zachowała jednak charakter pół-miejski, pół-wiejski i była zamieszkała przez ubogie i gorzej wykształcone warstwy ludności. Ponury obraz przedwojennych Sielc zapisał się w pamięci Stanisława Grzesiuka (1967: 11): *Po wodę trzeba było chodzić na inną ulicę, płacąc jeden grosz za wiadro. (...) Mieszkania były jednoizbowe i miały wymiar cztery i pół na trzy i pół metra, zajmowały je rodziny złożone z pięciu, siedmiu osób, a były i takie, gdzie mieszkało jedenaście osób. (...) Ustęp nie był skanalizowany, latem unosił się tam taki*

fetor, że można było się udusić. Jerzy Kasprzak (2014: 11) zapamiętał ogromną różnicę między „dolnym” a „górnym” miastem: *O nas, chłopakach z Sielc mówiło się „czerniakowskie cwaniaki” lub „chłopcy z dołu”. Lubiliśmy ten nasz „dół”, było tu swojsko, przestrzenie, pola, ogródki, gołębniki, niska zabudowa, ale brakowało oświetlenia, wodociągów, kanalizacji. Na północ zaś, idąc skosem przez łąkę od Belwederskiej do placu Unii, lekko pod górkę i dalej, to już inny świat. Wygląd ulic, budowle, skwery, fasady domów, wystawy sklepowe (...). Oswajałem się z „górnym miastem”. Poznawałem je, podziwiałem, utrwaliałem w pamięci różnice w wystroju kamienic, balkonów, także elegancję przechodniów, auta różnych marek i kolorów. I te wystawy. Podobno Warszawę nazywano Małym Paryżem Europy.*

Podczas II wojny światowej „bogate” kamienice i wille mokotowskie zostały zajęte przez Niemców. Obie części dzielnicy ucierpiały podczas wojny obronnej 1939 r. i w czasie Powstania Warszawskiego, jednak w porównaniu do innych dzielnic (np. Woli i Starego Miasta) straty były mniejsze. Na omawianym terenie ogromnemu zniszczeniu uległ park i pałacyk Szustra, a także niektóre kamienice, m.in. na rogu Belgijskiej i Puławskiej, willa gen. Sikorskiego. Podczas odbudowy gruz wywożono i składowano na wolnych parcelach. W ten sposób utworzono warstwę nasypową na koronie skarpy i pod nią. Na mapie gleb parku Morskie Oko z lat 60. XX w. zaznaczone są grunty zrujnowane i wysypiska gruzu, które w późniejszym czasie podległy rekultywacji i zamianie w gleby ogrodowe (Popis, 1998).

Po wojnie nowe władze zmieniły strukturę społeczną obu części dzielnicy, mieszając ludność z różnych grup. Zacieraniu różnic społecznych towarzyszyło niwelowanie różnic w fizjonomii miasta. Wbrew przedwojennym planom, skarpa na terenie dzisiejszego parku Morskie Oko nie została zabudowana. Park uporządkowano i odnowiono, w dużej mierze dzięki pracy mieszkańców, odbudowano także Pałac Szustra (Zabytki..., 1969). Znacznym zmianom uległ krajobraz Sielc. W latach 50. XX w. między ulicami Belwederską, Chełmską i Gagarina zbudowano osiedle kilkupiętrowych kamienic. Ich fasady (np. przy ulicy Tatrzańskiej, Górskiej, Gagarina) często nawiązują do estetyki przedwojennej – podzielone są poziomymi pasami balkonów i okien, a najwyższe piętra są cofnięte. Domy otaczają pasma trawników, krzewy i drzewa. W późniejszym okresie estetyka budynków mieszkalnych uległa drastycznej zmianie. Wolne parcele zabudowano wysokimi blokami z wielkiej płyty, tzw. „punktowcami” (np. na wysoczyźnie przy ul. Puławskiej róg Odolańskiej, na skarpie przy ul. Dworkowej, pod skarpą przy ul. Belwederskiej w pobliżu Nabelaka i Dolnej). Górując nad otoczeniem, bloki te wniosły dysonans do harmonijnego dotąd krajobrazu skarpy i jej okolic. Stały się także swoistym „punktem odniesienia”, umożliwiającym wznoszenie w pobliżu nowych, bardzo wysokich domów jako budowli zharmonizowanych z otoczeniem.

Budowie nowych domów mieszkalnych towarzyszyło poszerzanie ulic i wytyczanie nowych (np. Gagarina, Spacerowa). Część przedwojennej zabudowy zlikwidowano na potrzeby nowych inwestycji. Rozebrano m.in. willę na rogu Belwederskiej i Gagarina (pod budowę wielkiej księgarni, obecnie siedziba banku), dom przy ul. Górskiej (pod budowę nowego, większego domu mieszkalnego), resztki willi gen. Sikorskiego (pod budowę „punktowca”).

Mimo opisanych zmian, krajobraz kulturowy podskarpia przez wiele dziesięcioleci zawierał relikty dawnych Sielc, pół-miejskich, pół-wiejskich. Do dzisiaj na jednej z posesji przy ul. Gagarina widać resztki starego sadu, na innej ślady dawnego ogrodu. Niemal do końca lat 60. na podwórzku przy ul. Górskiej znajdował się gołębnik. W dni targowe (wtorek i piątek) tuż przy parku Morskie Oko podwarszawscy rolnicy oferowali płody rolne – najpierw wprost z furmanek, potem z furgonetek. Bazar ten przetrwał okres PRL, ustępując dopiero nowej epoce.

Po 1989 r. krajobraz skarpy i okolic zyskał opinię pożądanego miejsca zamieszkania. Rozległy widok na dolinę Wisły, obfitość terenów zieleni, dobra infrastruktura, a nade wszystko sąsiedztwo przedwojennej, „prawdziwej Warszawy” to atuty, które zdecydowały o powstaniu wielu nowych budynków mieszkalnych, głównie apartamentowców (fot. 2). Zbudowano je m.in. w miejscu dawnego bazaru przy ul. Ludowej tuż pod skarpą, w parku Morskie Oko przy Pałacu Szustra tuż nad skarpą, przy ul. Słonecznej na skarpie i nad nią, przy ul. Nabelaka i Belwederskiej pod skarpą. Budynki te, z reguły niezbyt wysokie i dobrze wkomponowane w otoczenie, są zamieszkałe przez zamożniejszych mieszkańców, w tym cudzoziemców.

Fot. 2. Dawna i nowa (po lewej) zabudowa skarpy.
Photo 2. Old and new (left side) houses on the scarp.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Skarpa Mokotowska jest jednostką krajobrazu naturalnego o silnie wyrażonych cechach tranzytowych, przejawiających się zarówno w mechanicznej, jak i wodnej migracji materii. Ze względu na niewielkie rozmiary, na mapach przeglądowych jednostkę tę przedstawia się w postaci linii. Odgranicza ona tereny o wybitnie kontrastowych cechach przyrodniczych, należące do dwóch odrębnych klas krajobrazu naturalnego.

Wartość użytkowa skarpy wiąże się z walorami widokowymi, natomiast jej przydatność rolnicza i budowlana jest ograniczona. Krajobrazy naturalne powyżej i poniżej skarpy odznaczają się zróżnicowanym potencjałem użytkowym. Tereny poniżej skarpy mają gorsze warunki topoklimatyczne, są zagrożone powodzią, nadmiernie wilgotne. Cechy krajobrazu naturalnego predystynują je do użytkowania rolniczego (użytki zielone i grunty orne). Tereny powyżej skarpy są lepiej przewietrzane, wolne od zagrożenia powodzią, o korzystniejszych warunkach dla zabudowy. Cechuje je także wysoki potencjał rolniczy (grunty orne).

Dynamika procesów krajobrazowych na skarpie nie powodowała istotnych zmian jej przebiegu w okresie historycznym. W krajobrazie naturalnym stanowi ona granicę wyrazistą i stabilną.

Rola skarpy jako granicy krajobrazu kulturowego była zmienna w czasie. W najdłuższym, trwającym około 600 lat, okresie przedmiejskim skarpa wyznaczała granicę różnych form użytkowania rolniczego – grunty orne dominowały powyżej niej, trwałe użytki zielone poniżej. Począwszy od wieku XVIII wykorzystywano także walory widokowe skarpy, budując na jej koronie pałacyki, zakładając parki i ogrody, a także regulując stosunki wodne podskarpia. Oprócz walorów wizualnych, w połowie XIX w. korzystano także z zasobów wodnych skarpy (letnisko). Pod koniec XIX w., wraz z rozwojem przemysłu i powstaniem nowej infrastruktury transportowej, dotychczasowe funkcje terenu (rolnicza, rezydencjonalna i letniskowa) zaczęły wygasać.

Najwyraźniejszą granicę krajobrazu kulturowego skarpa wyznaczała w okresie międzywojennym. Rozdzielała tereny o różnych warunkach naturalnych i związanych z nimi walorach użytkowych (budowlanych, zdrowotnych), odmiennym stopniu zainwestowania (liczba i jakość budynków, infrastruktura miejska), zamieszkanę przez różne grupy społeczne (różnice wykształcenia, zamożności, obyczaju, a nawet językowe). Skarpę stopniowo zabudowywano, zagospodarowywano także położone poniżej Sielce, jednak planów urbanizacji nie udało się zrealizować z powodu wojny.

W okresie PRL rola skarpy jako granicy krajobrazu kulturowego stopniowo malała. Zmniejszyły się różnice społeczne między obu częściami dzielnicy, nastąpiła pełna urbanizacja Sielc. Zarówno nad, jak pod skarpa powstały „punktowce” z wielkiej płyty, burzące dawny ład krajobrazu.

Mimo zbudowania wielu nowych osiedli, w krajobrazie Sielc zachowało się sporo terenów otwartych - skwerów, parków, ogrodów, nieużytków. Krajobraz tej części badanego terenu jest bardziej zróżnicowany i bardziej eklektyczny w porównaniu do stosunkowo zawartego układu urbanistycznego Starego Mokotowa.

Po 1989 r. wzrasta rola skarpy jako odrębnego krajobrazu kulturowego. Ceniona ze względu na „prestizowy adres” i walory widokowe, stała się miejscem swoistego boomu budowlanego apartamentowców.

Spostrzeżenia poczynione w ramach powyższej analizy, poparte wiedzą na temat podobnych przypadków, pozwalają na sformułowanie wniosków ogólniejszej natury:

Granica krajobrazu dolin i obniżeń pełni istotną rolę w ukształtowaniu historycznej granicy kulturowej w mieście. Tereny dolinne, podmokłe, zagrożone powodzią i o gorszych warunkach zdrowotnych, były w przeszłości słabiej zaludnione i zamieszkane przez biedniejsze grupy społeczne. W Warszawie, poza Sielcami, do dzielnic takich należały: Czerniaków, Powiśle i Praga.

Słabsze zainwestowanie krajobrazów dolinnych sprzyjało zachowaniu większej powierzchni terenów otwartych (ogrodów, zieleńców, łąk, pól itp.), w późniejszych okresach zamienionych w parki miejskie. W Warszawie, poza dolną częścią parku Morskie Oko, ich przykładem są Park Skaryszewski na Pradze, Park Na Książęcym i inne parki Powiśla. Nagromadzenie parków w krajobrazie dolin i obniżeń spotyka się także w innych wielkich miastach europejskich, np. w Berlinie, Lipsku, Londynie.

Mimo związku z warunkami przyrodniczymi, granica krajobrazu kulturowego zależy przede wszystkim od woli i działań człowieka. Jej przebieg i wyrazistość są zmienne w czasie, uzależnione od okoliczności gospodarczych, politycznych i społecznych. Dlatego rozwój granic kulturowych, w odróżnieniu od granic naturalnych, jest niemożliwy do przewidzenia w dłuższej perspektywie czasowej.

LITERATURA

- Dzieje Mokotowa, 1969 [w:] Mokotów, praca zbiorowa. Krajowe Centrum Czasopism RSW „Prasa”, Warszawa: 14-24.
- Grzesiuk S., 1967: Boso, ale w ostrogach. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Kasprzak J., 2014: „Albatros” z sieleckiej ferajny. Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora, Warszawa.
- Majewski J.S., 2005: Warszawa nieodbudowana. Lata trzydzieste. Veda, Warszawa.
- Ostaszewska K., 2005: Krajobraz – środowisko geograficzne – środowisko przyrodnicze [w:] Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t.1 (red.): W. Maika, K. Rembowskiej, A. Suliborskiego, Łódzkie Tow. Naukowe, Łódź: 162-171.
- Plit J., 2006: Granice krajobrazów kulturowych i ich trwałość. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 5: 55-63.
- Popis M., 1998: Charakterystyka geoekologiczna parku „Morskie Oko” w Warszawie. Praca magisterska, maszynopis, Archiwum WGiSR UW, Warszawa.
- Richling A., 2009a: Krajobraz naturalny, pierwotny, kulturowy i potencjalny [w:] Geografia fizyczna Polski (red.) A. Richlinga i K. Ostaszewskiej, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa: 294-296.
- Richling A., 2009b: Założenia typologii krajobrazu naturalnego Polski [w:] Geografia fizyczna Polski (red.) A. Richlinga i K. Ostaszewskiej, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa: 296-299.

- Świątek T.W., 2006: Mokotów poprzez wieki. Mokotów through centuries. Wydawnictwo M.M., Warszawa-Pruszków.
- Warszawa przedwojenna. Plan miasta 1:25 000. ITTR Kartografia, Warszawa 2004
- Wojciechowski K.H., 2006: Typy i ewolucja granic w krajobrazie kulturowym. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 5: 25-35.
- Zabytki Mokotowa, 1969 [w:] poprzez wieki. Mokotów through centuries. Wydawnictwo M.M., Warszawa-Pruszków: 90-107.

Tab.1, fot. 1, 2: K. Ostaszewska.
Tab. 1. Photo 1, 2: K. Ostaszewska.